

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

86

НОВИ САД
2012

Александра Вулејић*

ДА ЛИ САМО ДОБАР МУЖ МОЖЕ ДА БУДЕ ДОБАР ВЛАДАР? РАЗВОД КРАЉА МИЛАНА И ЈАВНО МЊЕЊЕ

САЖЕТАК: У раду се разматра однос јавног мњења према разводу брака краља Милана. То је један од првих догађаја из приватног живота владарца који се нашао у жижи јавности и био предмет јавне расправе. На основу штампе и мемоарских извора анализирана је реакција јавног мњења на тај догађај, као и утицај политичких партија и њихових интереса на формирање јавног мњења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Краљ Милан, краљица Наталија, јавно мњење, брак, развод

Друга половина 18. века у Западној Европи била је обележена успоном грађанства, редефинисањем појма јавности и појавом јавног мњења. Грађанска класа, која је незадрживо потискивала аристократију, креирала је сопствену идеологију и обрасце понашања које је наметала и другим слојевима друштва. Француска револуција представљала је преломни момент у којем је стари аристократски морал, са својом разузданошћу и мешањем приватне и јавне сфере живота, устукнуо пред новим моралним кодексом чији је креатор било грађанство. Симбол старог времена – француски двор, на којем су краљевске метресе самовољно располагале краљевском милошћу, примале не само домаће поданике већ и представнике европских сила, док законите краљевске супруге нису играле готово никакву друштвену улогу, збрисан је са историјске сцене. Нарасла друштвена снага – грађанска класа, коју је у то доба најбоље репрезентовала енглеска буржоазија, у основи своје идеологије имала је брачну верност и домаће врлине.¹

Са постанком модерне државе и од ње одвојене сфере грађанског друштва све већи значај је добијала *јавност*, која се развијала „у напонском пољу између државе и друштва”. У време Француске револуције јавност је добила политички утицај. Грађанска јавност, као „сфера приватних људи који окупљени чине публику”, постала је нови форум којем су се обраћале сна-

---

* Историјски институт, Београд: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

¹ О овоме опширније у: Leonore Davidoff, Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class, 1780–1850*, London 1997, 13–28.

ге које су тежиле да дођу до утицаја на одлучивање државних власти и на тај начин легитимишу своје тежње. Све гушћа мрежа јавних комуникација доприносила је јачању јавности, а њен смисао и функција кристалисали су се у термину јавно мњење, који крајем 18. века добија савремено значење.²

Један од последњих великих сукоба две идеологије – старе аристократске и нове грађанске – одиграо се у Енглеској 1820. године. Жеља енглеског регента Џорџа IV да се у тренутку ступања на престо разведе од жене коју није волео снажно је усковитлала енглеско јавно мњење, које је листом устало у одбрану краљице и њених супружанских права. Иако је брачни пар годинама живео раздвојено, јавност је одрекла право монарху да се и законски разведе на основу оптужбе за женино неверство. Јавност је устала против двоструких моралних стандарда и стала у заштиту Каролине – „повређене краљице”, која је преко ноћи постала симбол друштвених вредности за које се енглеско грађанство залагало. У грађанском друштву 19. века дом и породица сматрани су ексклузивним женским доменом. Бранећи краљицу, енглеско грађанство бранило је сопствене друштвене вредности. Према моралним назорима грађанске класе, добар грађанин и центлмен морао је да устане у одбрану слабе жене. Краљевска породица није више представљала ексклузивни домен монарха, већ је у све већој мери доживљавана као симбол и репрезентативни пример енглеске породице.³

Под притиском јавности Горњи дом енглеског парламента одбацио је краљеву молбу за развод брака. Дан када је владару одречено право на развод прослављан је широм Енглеске. Извојевану победу енглеска јавност није доживела само као своју победу над монархом, већ пре свега као победу својих моралних назора над аристократским. Она је приморала владара да не одбаци своје породичне дужности јер је, по њеном уверењу, само добар муж могао да буде и добар владар.⁴

Бурне реакције јавног мњења у Енглеској на дворска збивања те 1820. године нису имале одјека у Србији која није имала ни аристократију, ни грађанску класу, ни јавно мњење, а конач кнеза Милоша у Крагујевцу имао је тек обресе институције двора. Приватни живот кнеза Милоша имао је лице и наличје: лице је представљао брак са кнегињом Љубицом, а наличје кнежеве везе са другим женама. Мада су поједине кнежеве милоснице успевале да за себе привремено приграбе и друштвену моћ, утицај тих тзв. *малих ѓоспођа* никада није угрозио позицију кнегиње, која је једина носила незваничну титулу *велике ѓоспође*. Кнез Милош је смишљено радио не само на грађењу свога култа већ и култа своје породице, тј. владарског дома. У црквеним молитвама, државним церемонијама и писмима кнежевих пода-

² О формирању грађанске јавности и јавног мњења у Европи, в. Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, Нови Сад 2012 (нарочито: 67–107).

³ О овоме опширније у: Thomas W. Laqueur, „The Queen Caroline Affair: Politics as Art in the Reign of George IV”, *Journal of Modern History*, vol. 54, No 3 (1982), 417–466; L. Davidoff, C. Hall, *Family Fortunes*, 149–155; Dror Wharman, „Middle Class Domesticity Goes Public: Gender, Class and Politics from Queen Caroline to Queen Victoria”, *The Journal of British Studies* 32, No 4 (1993), 399–409; Anna Clark, „Queen Caroline and the Sexual Politics of Popular Culture in London 1820”, *Representations*, 31 (1990), 47–68.

⁴ Исто.

ника помињан је не само „пресветли књаз” већ и његова породица – „пресветла српска мајка Љубица, наследници бегови Милан и Михаило с целим светлејшчим домом и племеном преславним Обреновића”. Смишљено грађење култа породице било је у функцији добијања наследне кнежевске власти и, посредно, изградње и јачања државе.⁵ Милошеви наследници на престолу Србије нису успели да свој породични живот ставе у функцију општег, државног интереса и то је, у значајној мери, определило судбину династије Обреновић.

Милошев син и наследник Михаило покушао је да брачну кризу реши на начин на који ни његов отац, ни остали европски владоци тога времена нису помишљали – разводом и новим браком са блиском рођаком. И развод и намеравани брак били су противни како црквеним правилима, тако и народним схватањима и обичајима. Кнез је резоновао онако како су резоновали владари из прохујале епохе просвећеног апсолутизма: „Ја већ чујем како неки веле: Ама шта ће на то рећи НАРОД? Нема народ ту баш ништа рећи и он има налазити за разумно оно што ми, који се за његову срећу и напредак старамо, за паметно и целисходно налазимо.”⁶

Најближи кнежеви сарадници нису делили то мишљење, сматрајући да црквени и државни закони, али и неписана друштвена правила обавезују не само поданике већ, још и више, владоца: „Кад се ми, приватни људи, морамо обзирати на своје име и достојанство, утолико више то морају чинити владоци, чија част и уважање нису њихова приватна ствар, већ државна, јавна и општенародна”, резоновао је председник Државног савета, Јован Мариновић.⁷ Председник владе Илија Гарашанин је у обраћању кнезу нагласак ставио на расположење *народа*: „А што је за Вас више него и ти закони, то су нарави и обичаји вашег народа.”⁸

Питање кнежевог развода брака изазвало је политичку кризу и промену на челу владе. Убиство кнеза Михаила онемогућило је претакање његове брачне кризе из политичке сфере на друштвену; Михаило није доживео реч народа, али су народну реакцију дочекали његови наследници на престолу.

*

Једно од обележја друштвеног и политичког живота у Србији у деценији након стицања независности био је развој сфере јавног живота и јавног мњења. Поред кафана, традиционалних места јавних окупљања, грађанској комуникацији доприносио је и све већи број јавних догађања. Позоришне представе, концерти, балови, седељке, салони, државне прославе, параде и сл. окупљали су све већи број грађана. Јачању јавности у великој мери је допринело оснивање политичких партија и распламсавање партијског жи-

⁵ Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Горњи Милановац 1997; Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 22–24; Катарина Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића”, у: *Приватни животи код Срба у деведнаестом веку*, Београд 2006, 261–301.

⁶ Драгослав Страњаковић, *Михаило и Јулија*, Београд 1940, 133.

⁷ Исто, 81–82.

⁸ Исто, 127.

вота. Све важније место у њеном информисању и, истовремено, у креирању јавног мњења заузимала је штампа. Оснивање политичких партија било је праћено покретањем партијских листова, преко којих је ширена страначка пропаганда. Феномен грађанске јавности био је најприсутнији у Београду, центру политичког и друштвеног живота Србије, али је захваљујући средствима јавне комуникације убрзо почео да се јавља и у другим урбаним центрима.

Током већег дела 19. века дворски живот у Београду био је слабо развијен. Двор је био место у којем се одвијао приватни живот владоца и његове породице, али је истовремено представљао и јавни простор у којем се су се кретали високи државни чиниоци који су саобраћали са владоцем. Једна од тековина друштвене победе грађанства у Европи било је све веће учешће јавности у дворском животу. Почетком осамдесетих година 19. века та европска тековина пренета је и у Србију. Тада је за потребе дворског живота изграђена зграда Новог двора, знатно већа и пространија од старог, у којој је цео доњи спрат био намењен јавности. Кроз бројне дворске просторије свакодневно су дефиловали државни и дворски службеници, као и све већи број грађана који су многобројним поводима позивани на двор. У дворанама и салонима одржавана су редовна примања, прославе имендана и рођендана, приређивани су концерти, приједи за државне празнике, новогодишњи балови... Број таквих окупљања непрестано је растао, као и број грађана који су учествовали у дворским збивањима.⁹

Дворски живот у Београду обликован је и уређиван по узору на дворски живот у осталим европским престоницама. Правила дворског понашања која су поштована на европским дворовима у великој мери била су резултат утицаја грађанске класе, њених моралних и друштвених назора. Стога је и грађанска јавност у Србији у све већој мери од краљевског пара очекивала да репрезентује оне вредности које су репрезентовали и остали краљевски парови у Европи. Владарски пар требало је да служи као пример народу, „који би требало навикавати да у освећеним личностима краља и краљице види свагда најсавршенија створења”, записао је у свом *Дневнику* Никола Крстић.¹⁰ Слична очекивања од владарског дома имао је и Милан Пироћанац: „Сада није време 18. века и што је онда мода била, сад се осућује. Сви дворови данас живе буржоаски – морају јавно да чувају морал који је основа друштвеном животу и не смеју да пркосе јавним осећајима часности и чедности”.¹¹

Поменути запажања истакнутих представника грађанске јавности о важности примера који друштву даје краљевски пар настала су као реакција на све чешће примере „неприличног” понашања које је тој јавности давао краљ Милан.¹² Све уочљивији несклад у односима краљевског пара,

⁹ Опширније: Ана Столић, „Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића”, у: *Приватни животи код Срба у деветнаестом веку*, Београд 2006, 331–353.

¹⁰ Никола Крстић, *Дневник. Јавни животи IV* (приредио Милош Јагодић), Београд 2007, 26.

¹¹ Милан Пироћанац, *Белешке* (приредила Сузана Рајић), Београд 2004, 348.

¹² О моралним назорима српског грађанства у 19. веку, в. Владимир Јовановић, „Критицизам и аутоцензура у дневницима Николе Крстића”, *Српске студије*, 2 (2011), 51–63; Алек-

као и краљево отворено показивање наклоности према другим женама, били су предмет све већег интересовања и коментарисања „дворске публике”. Дворске даме, министри и њихове супруге, као и многи други државни и дворски службеници, који су готово свакодневно саобраћали са двором и владарским паром, били су остатку грађанске јавности главни извор информација о збивањима на двору. Најзначајнији елемент „дворске публике” или „дворске јавности” чиниле су дворске даме и супруге министара. Сфера приватног живота традиционално је сматрана женским доменом, па је брачна криза краљевског пара лако постала не само предмет знатижеље и коментарисања већ и подстицај за друштвени активизам женског дела грађанске јавности, који је имао за циљ одбрану грађанских моралних назора. Поједине министарске супруге су, на пример, захтевале од својих мужева да од краља затраже уклањање госпођице Катарци из Београда, сматрајући њено дружење са краљем недоличним. Дворске даме су захтевале енергичнију акцију и од краљице Наталије, у уверењу да је њена дужност као супруге да заузда непристојно понашање мужа.¹³ Од средине осамдесетих година мишљења краља и краљице су се разилазила готово по сваком питању, изузев по питању утицаја дворске јавности. Краљица се пријатељима жалила на „рђаве језике и оговарања који ни живот фамилијарни, ни најсветије односе не штеше”, док се краљ жалио на „интриге жена којих се утицај у свим пословима данас осећа... Госпе се не женирају да о мени и краљици свашта говоре”.¹⁴

Јавност је постајала све критичнија према индискретном понашању владаоца. Његове готово јавне посете Артемизи Христић биле су изложене моралној осуди грађанства: „Хоће ли народ српски црвенети једног дана кад се јавно буде говорило како је равнодушно и без протеста гледао како се са престола, без зазора, пред лицем целог света, пљује на његов јавни морал. Свакоме је више мање слободно да удеси свој приватни живот како жели, па унеколико и самом владару, али никоме не може бити дозвољено да усред бела дана у најживљој београдској улици одлази једној жени чији је муж одавде уклоњен. Шта може бити од српске фамилије ако би се цео свет навикао на овакве скандалозне појаве и сматрао их као обичне.”¹⁵

Добар пример „поштовања” грађанских моралних норми пружао је у то време аустријски двор. Међусобна отуђеност и све чешћа раздвојеност владалачког пара резултирала је царевим интимним пријатељством с глумицом „Бургтеатра”, Катарином Шрат. Њени доласци у двор одвијали су се у највећој дискрецији и за њих је знао само најужи круг дворана. Ова веза никада није нарушила слику складног брачног пара каквим су у јавности представљани Франц Јозеф и царица Елизабета.¹⁶

сандра Вулетић, „Друштвени оквири емотивног света у Дневнику приватног живота Николе Кристића”, исто, 21–32.

¹³ Краљица Наталија Обреновић, *Моје усјомене* (приредила Љубинка Трговчевић), Београд 1999, 197.

¹⁴ М. Пироћанац, *Белешке*, 142, 153.

¹⁵ М. Пироћанац, *Белешке*, 457–458.

¹⁶ Brigitte Hamman, *The Reluctant Empress. A biography of empress Elisabeth of Austria*, Berlin 1998, 306–320.

Иако је аустријски двор у много чему био узор српском двору, суптилност и деликатност којима је био обавијен приватни живот аустријског монарха нису биле особине којима се одликовао приватни живот српског владаоца. Због одсуства осећаја да своју јавну, државну функцију раздвоји од приватног живота, краљ Милан је у своје породичне проблеме уплео не само министре и друге државне и црквене службенике, већ и стране дипломатске представнике, очекујући од њих подршку у разрешењу брачне кризе.¹⁷ Опхрван брачним проблемима, он је губио из вида свој „узвишени положај на краљевском престолу”, па је свој положај поредио са положајем у којем су се налазили обични грађани. Већ у првој реченици молбе за развод брака упућене митрополиту, монарх је навео да ни краљевски дом „није остао поштеђен од оних тешких, несносних мука, којима подлеже многи домови обичних грађана”.¹⁸

За разлику од краља, краљица се у почетној фази брачне кризе трудила да се понаша суздржано. То јој је налагао не само осећај за грађанску пристojност већ и свест о владарском положају: „Све што сам желела било је то да се пријатељски растанемо као што раде људи од реда, а тим пре владари кад се више не слажу”. За њу је од брачног неверства била важнија слика коју је краљевски пар остављао у јавности.¹⁹ Пошто је брачна криза краљевског пара доспела у јавност, ни краљица више није успевала да осећање повређеног личног поноса подреди јавним интересима.²⁰ У међусобној беспoштeдној борби, оба супружника су покушавала да за себе придобију јавно мњење. На пример, гласине да је краљица наредила сечу напредњака које су растуране по појединим окрузима биле су, према неким мишљењима, краљево дело: „Он је у стању да мимо свих странака по маси народа брља и ради што његови рачуни доносе”, записао је један од његових бивших министара. С друге стране, ни краљица није штедела свога мужа, о којем је у јавности све чешће говорила с омаловажавањем.²¹ Године 1891, док је расправа међу тада већ бившим супружницима и даље била актуелна, јавност је угледала књига докумената о краљевском разводу која је објављена уз краљичино одобрење.²²

Краљев развод брака није усталасало само грађанску већ и политичку јавност. Прва се поводом брачног раздора краљевског пара огласила српска штампа у Аустроугарској, у јуну 1888. године. И она се, као и енглеска штампа почетком 19. века, позивала на грађански морал и јавно мњење: „Ми не живимо више у времену кад је суверен могао радити шта је хтео. Данас већ и најаутократскији владар мора да се обазире на јавно мњење, јер осећа да су ретки народи којима би био респект према владару урођен. Погле-

¹⁷ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1927, 336.

¹⁸ АСАНУ 14556/926.

¹⁹ Краљица Наталија Обреновић, *Моје усјомене*, 191–192; Приликом једног од краљевих јавних појављивања са Артемизом Христић, краљица је реаговала речима: „Чини шта хоћеш, али се за име Бога заклони од света”, Исто, 200.

²⁰ О томе нарочито сведочи тзв. Визбаденска афера, када су краљица и престолонаследник протерани из Немачке, в. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 371–374; Сузана Рајић, *Влада Николе Христића 1888–1889*, Београд 2003, 60–65.

²¹ М. Пироћанац, *Белешке*, 387.

²² *Сјоменица Њ. В. Краљице Наталије. Изворна зраћа за историју краљевског брачног сјора*, Београд 1891.

дајте ма који двор европски; сваки може да служи за пример породичних врлина. За последњих 12 година усудили су се само председници северно америчке и француске републике да погазе јавно мњење; оно их је немило-срдно збрисало са позорнице светске – и први и други је пао. Иста судбина чека и тог сумњивог краља, који је врата своје брачне собе отворио широм очима Европе да се гади.”²³

Први лист у Србији који је проговорио о брачним несугласицама краљевског пара био је радикалски *Одјек*. Развод краљевског брака је, по мишљењу Уредништва овог листа, био државно питање: „Стога што је владалац персонификација народа и државе, представник суверенитета народнога и високи заступник интереса народних и државних у међународним одношајима, стога и брак једног владоца никад није и не може бити личног карактера.”²⁴ Уредништво *Одјека* је своје мишљење о краљевом разводу изнело „у уверењу да и обична морална и грађанска дужност и интерес престола и отаџбине захтевају нарочито од представника јавног мишљења и страначких органа да у сваком важном земаљском и државном питању кажу јасно и одређено своју реч. С обзиром да је развод брака краља и краљице са гледишта државних и земаљских интереса толико важан, време је да и српска штампа каже у овом замашном државном питању своју озбиљну реч. То јој налажу и обзири према престолу Краљевине Србије и интереси државе српске; то јој налаже и морална и грађанска дужност њена. Ван сваке је сумње да је брачни спор њихових величанстава један од оних ретких догађаја који губе свој лични карактер стога што битно дирају у интересе државе, те постају еминентно државног карактера.”²⁵

Одјек је критиковао краљеву намеру да развод брака повери београдској Конзисторији, сматрајући да то питање треба да се решава у скупштини, као што је то био случај са покушајем развода енглеског регента Џорџа IV. Преношењем права да одлучује о краљевом разводу на скупштину политичка моћ и утицај парламентарних странака би знатно порасли, као и моћ и утицај целокупне политичке јавности.²⁶

Број *Одјека* који је проговорио о ономе о чему је читава чаршија брујала био је забрањен. Цензура у Србији није пуштала ниједан лист из суседне Монархије који је говорио о разводу владарског пара. Али понеки број би тајно прешао границу, а „такав један лист обиђе за неколико дана скоро целу Србију и тако се у Србији врло добро зна шта се дешава... Цео народ је узбуркан, о ничем другом се не говори до о томе. И сви осуђују краља и брачне краљицу”.²⁷

²³ *Засијава*, бр. 107, 12. јул 1888.

²⁴ *Одјек*, 10. август 1888.

²⁵ Исто. в. и: *Пољед*, бр. 18, 1. октобар 1889.

²⁶ Према црквеним канонима развод брака био је у надлежности духовног суда (Конзисторије). Развод краљевског пара се у канонима није помињао па је, првобитно, краљ намеравао да молбу за развод брака упуту београдској Конзисторији. После бројних консултација световних и црквених власти дошло се до уверења да је неприлично да о краљевом браку одлучује тело које одлучује и о браковима обичних грађана, па је случај предат митрополиту, који је потом донео пресуду о разводу. Овај поступак је у делу јавности оцењен као неканонски, а одлука о краљевом разводу као неважећа.

²⁷ *Засијава*, бр. 101, 1. јул 1888.

И они до којих није стизала штампа били су добро упућени у односе између краља и краљице. Преко дворске јавности гласине су се шириле даље по чаршији, све док ускоро „сваки ђак и сваки шегрт у Београду није знао све о краљевим брачним проблемима”.²⁸ И без посредника са двора, несмотрено краљево понашање и његове готово јавне посете Артемизи Христић довеле су до тога да су готово сви грађани престонице имали директан увид у приватни живот свог владоаца. Из „дворске јавности” краљев приватни живот доспео је и до „плебејске јавности” која је с подједнаким жаром расправљала о пикантеријама из краљевог приватног живота. Те пикантерије увеселјавале су београдску публику и подстицале фабриковање и ширење разних гласина. Тако је Вукашин Петровић у својим мемоарима забележио да ће се „како *йублика ћаска*” [подвукла А. В.], краљ Милан с Артемизом венчати, а већ се „знало” и да ће то венчање обавити патријарх, „знало” се и да је Владан Ђорђевић поводом тог венчања послат у специјалну мисију у Цариград итд.²⁹ Краљу није замерано само на недоличном понашању него, у још већој мери, на томе што је допустио да се целокупна јавност забавља на рачун његовог приватног живота. О краљевој брачној парници нису више расправљали само истакнути представници грађанске и политичке јавности него су почели да је решавају и „амали и гомила с улице”, а „свет је узео хук и ауторитет престола”.³⁰

О значају који је јавно мњење добило у случају краљеве брачне парнице речито говори и пажљиво праћење његовог расположења у дневнику Милана Пироћанаца: „Мњење је у вароши, све без изузетка, против рада краљевог, а за краљицу”.³¹ „Мњење против краља из дана у дан ужасно расте.”³² „Мњење се за сада држи добро у Србији и ако би тако остало још месец-два, можда би се краљ склонио да напусти идеју развода и да се са женом изравна”.³³ Као и у Енглеској, када је у случају развода краљевског пара свет листом устао у одбрану краљице, и у Србији је публика била на краљичиној страни. Сви судски процеси који су током 1888. године покренути због увреде чланова династије односили су се на краља Милана, а ниједан на краљицу.³⁴ Одбрана краљице Наталије представљана је као одбрана жене којој су силом одузете улоге супруге и мајке. Лишавање жене њених најважнијих друштвених улога представљало је претњу грађанском и државном поретку: „Ми овом одбраном хоћемо сваком српском грађанину да обезбедимо мир и спокојство у дому”, изјавио је у Скупштини Јован Авакумовић поводом краљичиног прогонства.³⁵

Као знак подршке краљици, одржано је више народних манифестација у њену част. Те манифестације су добрим делом подстицане од стране поли-

²⁸ М. Пироћанац, *Белешке*, 353; Н. Крстић, *Дневник. Јавни животои* IV, 30–44.

²⁹ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића* (приредио Слободан Турлаков), Споменик СХЛП, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 2009, 131.

³⁰ Пера Тодоровић, *Дневник* (приредила Латинка Перовић), Београд 1990, 65.

³¹ М. Пироћанац, *Белешке*, 361.

³² Исто, 432.

³³ Исто, 437.

³⁴ С. Рајић, *Влада Николе Христића*, 72.

³⁵ Јован Ђ. Авакумовић, *Мемоари* (приредио Слободан Турлаков), Нови Сад 2008, 281.

тичке јавности. Странацка штампа је не само држала страну јавном мњењу већ га је непрестано потхрањивала, хушкајући га против краља. Тако је поводом забране да се краљица врати у земљу *Засишава* апеловала на јавност да се томе супротстави: „И што се ником не сме по закону десити, десило се краљици. Шта ће рећи народ на то? Води ли он рачуна о својој краљици? Хоће ли то мирно и без једне речи поднети?”³⁶

Манифестације у краљичину част власт је настојала да спречи, плашећи се да не прерасту у отворену побуну. Када се у мају 1888. прочуло да краљица треба да се врати у Београд, на станици се сјатила маса света да је дочека. На краљичин имендан у августу те године влада је забранила да се тај дан свечано обележава.³⁷ Када је краљица с престолонаследником протерана из Немачке и када јој је син силом одузет, свет је масовно стао на њену страну; она је том приликом у јавности изазивала саучешће као ојађену мајка којој су отели дете. Приликом краљичиног повратка у Београд годину дана касније нико од званичника је није дочекао, укључујући и малолетног престолонаследника којем намесници нису дозволили да изађе пред мајку. Краљици су зато грађани Београда приредили свечани дочек, а Јован Јовановић Змај је преовлађујуће осећање јавности преточио у стихове:

„И лађа стаде, и ти руке склопи / У загрљај – празан! / Остани мајко, о тако ти Бога / Остани где си, близу сина свога; / Близину твоју / Син осетит мора / И кроз девет врата затворени двора.”³⁸

Пошто је актом о разводу брака лишена улоге супруге, краљица је била у опасности да буде лишена и једине преостале улоге која јој је давала друштвену моћ – улоге престолонаследникове мајке. С обзиром на то да је материнство било извор њене друштвене моћи, у јавности је потенцирана њена улога мајке. Протестујући у Скупштини против владине одлуке о краљичином прогонству Јован Ђ. Авакумовић упозорио је посланике да ће бити „учесници са министрима у великом злочину, у *повреди Усшава против немоћне жене, против мајке нашег краља*” [подвукла А. В.].³⁹ Материнство је истовремено било и извор краљичине слабости. Чињеница да је била мајка само једног детета и да је у међувремену престала да рађа није јој ишла у прилог, с обзиром на то да је династијска наследна нит била танка. Стога је у догађањима која су претходила разводу брака било и мишљења да краљев развод по земљу може имати и добре последице уколико би се краљ поново оженио и у новом браку добио још синова. Ипак, нови брак

³⁶ *Засишава*, бр. 102, 3. јул 1888.

³⁷ Власт је забранила грађанима да тог дана у краљичину част осветле своје домове, а телеграфисти су добили наређење да не примају честитке упућене краљици. У Београду је тај дан прошао мирно, али је зато у Шапцу краљичин дан свечано прослављен. Шабачки *Либерал* објавио је опширан чланак у коме се изражавала љубав и поштовање према краљици. Уредник листа кажњен је затвором, в. С. Рајић, *Влада Николе Христићћа*, 72–73.

³⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, 375.

³⁹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 281. Упоређујући развод Милана и Наталије са разводом Михаила и Јулије, Милан Пироћанац је као битну предност краљице Наталије у односу на кнегињу Јулију навео чињеницу да је она била мајка мушког детета, в. М. Пироћанац, *Белешке*, 359.

сматран је и извором потенцијалних опасности по стабилност династије, па та опција у јавности није много узимана у обзир.⁴⁰

Представа о краљици као жртви која је током бракоразводне парнице креирана у јавности била је у оштром контрасту са сликом краљице као политички амбициозне жене која је настала само две године раније, непосредно после српско-бугарског рата. Краљичине политичке претензије више нису биле актуелне и у јавности готово да нису више спомињане. Само су се неки од старих краљичиних непријатеља, попут Вукашина Петровића, током трајања брачне парнице опомињали тих догађаја. Тако се он у својим мемоарима присетио да је, поводом гласина да она жели да постане регенткиња, краљици рекао да „народ српски неће да му заповеда „сукња“.⁴¹ Иступ у којем је краљичина родна припадност стављена у негативни контекст имао је и Аћим Чумић. Он је похвалио држање проте Алексе Илића⁴² у случају краљевог развода, али је том приликом, наводно, и приметио: „Право да ти кажем, да сам био на твоме месту, ја се не бих излагао у тој мери *због једне жене* [подвукла А. В.] па ма то била и краљица“.⁴³ Током брачне кризе владалачког пара мизогини дискурс се спорадично појављивао у јавности, али није представљао део владајућег јавног дискурса. Огромна већина јавности се у брачном спору краља и краљице сврстала на краљичину страну. Опредељење јавности за краљицу је у великој мери било у функцији политичког обрачуна с непопуларним монархом. У таквим околностима мизогини дискурс није био политички пробитачан, па се на њега ретко наилази у изворима који се баве брачном кризом владалачког пара.

У званичним *Српским новинама* 12. октобра 1888. објављена је краљева молба за развод брака упућена митрополиту, као и митрополитов акт о разводу.⁴⁴ Само два дана касније објављен је краљев проглас о расписивању избора за уставотворну скупштину, а краљ је том приликом нашао за сходно да своје поданике опомене и на предстојећу велику годишњицу – пет векова од Косовске битке. Наглашавањем значаја и прошлих и предстојећих политичких збивања за Србију краљ је желео да пажњу јавности коначно одвуче са своје бракоразводне парнице.⁴⁵

⁴⁰ После развода брака српски монарх би тешко могао да се ожени женом чије би порекло одговарало његовом друштвеном положају. Уколико би у новом браку имао мушке деце, место прворођеног сина као престолонаследника могло би да буде угрожено, што би довело до нестабилности у земљи, в. Н. Крстић, *Дневник. Јавни животи*, IV, 27–28; М. Пироћанац, *Бележбе*, 426.

⁴¹ Вукашин Ј. Петровић, *Мемоари*, 131.

⁴² Протојереј Алекса Илић постављен је за председника београдске Конзисторије с намером да разведе брак краља Милана и краљице Наталије. Пошто је он сматрао да за развод нема канонски оправданих разлога, разрешен је те функције, а краљ је молбу за развод упутио митрополиту.

⁴³ Прота Алекса Илић, „Из мојих доживљаја. Акт митрополита Теодосија о разводу брака између Краља Милана и Краљице Наталије“, *Полиџика*, 28. мај 1931, стр. 1.

⁴⁴ *Српске новине*, бр. 223, 12. октобар 1888.

⁴⁵ Исто, бр. 225, 14. октобар 1888. „Питање о уставу бацио је краљ међу партаје да се међу собом гложе и кољу, па у томе да забораве на краљицу и на развод брака и на то што су Скупштине распуштане и министарства мењана без довољно разлога...“, Н. Крстић, *Дневник. Јавни животи* IV, 45.

Вест о разводу краљевског пара су из званичних новина преузели и страначки листови у Србији.⁴⁶ Ипак, страначка штампа није се усуђивала да претреса то питање све до абдикације краља Милана. По његовом одступању са престола и домаћа штампа је почела да пише о односима између бивших супружника; у почетку је то писање било уздржано, а потом, пошто је бивши владалац почео да улази у сукобе са појединим политичарима и партијама, неки страначки листови су размирице између бивших супружника почели да користе у својим обрачунама са краљем Миланом. Тако је у лето 1889, када се обележавало пет векова од Косовске битке, у јавност испливао сав „прљав веш” у вези с краљевом брачном парницом, који је до тада колико-толико скриван од јавности.⁴⁷

Највећи део јавности осуђивао је краља Милана због намере да се разведе, сматрајући да је развод брака владарског пара штетан по јавни и државни интерес. Поред заузимања за општи интерес, политичка јавност је краљев развод брака искористила и као повод за политички обрачун са монархом, па се током брачне парнице сврстала на краљичину страну: „Радикали су, каже се, отворене присталице краљичине. И понајглавнији напредњаци изражавају се за краљицу... За либерале такође држи се да за краљицу”.⁴⁸ И поред јавних моралних придика и осуда краљевог понашања, готово све политичке струје настојале су да из краљевог брачног удеса извуку за себе корист. У догађањима везаним за брачну кризу владарског пара представници политичке јавности су вукли потезе вођени сопственим партијским интересима и политичком рачуницом.⁴⁹ Политика стављања сопствених испред општих интереса најексплицитније је, ако је веровати Милану Пироћанцу, изражена у речима либерала Стојана Рибарца: „Ми либерали имамо интереса да се ова династија сруши, а развод брака између краља и краљице за то је врло подесан.”⁵⁰

*

Развод брака у великој мери је допринео абдикацији краља Милана. Неспособност да свој породични и приватни живот подреди општем, државном интересу коштала га је престола. Његовог сина и наследника та неспособност је коштала и престола и живота.

⁴⁶ *Српска независност*, бр. 101, 13. октобар 1888; *Видело*, бр. 119, 14. октобар 1888.

⁴⁷ Домаћа штампа прво је преузимала интервјуе које је краљ Милан давао страним листовима – бечкој *Преси*, лондонском *Тајмсу* итд, в. *Видело*, бр. 28, 5. март 1889; бр. 38, 17. март 1889; Објављивани су и чланци из стране штампе, као и реговања српског прес-бироа, види: *Видело*, бр. 29, 8. март, 1889, бр. 31, 13. март 1889; бр. 36, 24. март 1889; *Борац*, бр. 11–12, 17. август 1889; Милутин Гарашанин је у *Виделу* писао о несугласицама до којих је између краљевског пара дошло 1885, в. *Видело*, бр. 46, 19. април 1889; Потом је објавио и преписку коју је са краљем Миланом водио у августу 1888. по питању развода, в. *Видело*, бр. 54, 7. мај 1889.

⁴⁸ Н. Крстић, *Дневник. Јавни животои* IV, 39.

⁴⁹ Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 267–281; *Засјава*, бр. 133, 28. август 1888.

⁵⁰ М. Пироћанац, *Белешке*, 433. Либерали „вребају да се овом приликом користе и опет на владу дођу. Зато у питању брачне парнице апсолутно ћуте”, Исто.

Приликом развода краљевског пара у јавности је у први план истицана потреба очувања државног интереса, грађанског морала и домаћих врлина. Али морал и врлине нису у довољној мери красили не само владоца већ ни представнике грађанске и, нарочито, политичке јавности, па су појединачни и партијски интереси превладали над општим интересом. Питање краљевог приватног живота једно је од оних на којима су се најбоље огледала промењена друштвена схватања о краљевској власти. Она више није доживљавана као лична власт којом у потпуности располаже монарх, већ као колективно добро у чијем креирању и контроли треба да учествују сви грађани.

DOES ONLY A GOOD HUSBAND MAKE A GREAT RULER?
THE DIVORCE OF KING MILAN AND PUBLIC OPINION

by

Aleksandra Vuletić
The Institute of *History, Belgrade*
aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

SUMMARY: This article explores the public attitude towards the divorce of King Milan. In the mid-1880s the divorce of the Serbian monarch became a key political issue which attracted attention of both the political and general public. The majority of the public sided with the queen, condemning the king for his moral impropriety. Political parties took the opportunity to further undermine the reputation of the unpopular monarch. Public opinion could not prevent the king from divorce but, in the end, negative publicity which had emerged in the divorce case contributed to his abdication.

KEYWORDS: King Milan, Queen Natalija, public opinion, marriage, divorce